

EMANCIPATION

Af Rasmus Willig

‘Ekstrovert kritik er rettet mod samfundet, introvert kritik mod individet selv. Så længe der er en overvægt af “det er min egen og ikke samfundets skyld”, er der sat en stopper for enhver samfundsmæssig kritik.’

Den kritiske teori spillede en central – om ikke den mest centrale – rolle i formuleringen af samfundsmæssige alternativer i årene omkring studenteroprøret, og der er derfor al mulig grund til – her 40 år efter oprøret – igen at spørge, om modellen for den kritiske teori stadigvæk har noget på sig. Det spørgsmål, der rejser sig i dag, er for mig at se todelt. Er der overhovedet behov for en reaktualisering af den eksisterende kritiske teori, eller skal der inddømmes helt nye og uopdagede emancipatoriske potentialer, som snarere skal findes i vores aktuelle samtid end i tidens teoretiske korpusser?

Jeg mener, at svaret ligger et sted midt imellem disse to væsentlige spørgsmål. Der er for mig at se ingen tvivl om, at den kritiske teoris model for moralske fremskridt stadigvæk er intakt. Til gengæld står det ikke særlig klart, hvilke moralske udviklingsmål der skal udgøre rammen for vor tids spørgsmål om emancipation. Det er denne opgave, jeg vil forsøge at indkredse.

Jeg vil først vende blikket mod Herbert Marcuse, der muligvis var den kritiske teoris mest markante profil i studenteroprøret. Hvad der imidlertid ofte er blevet overskygget af Marcuses indflydelse på studenterrevolterne i Berlin, Frankfurt, Paris og ikke mindst i San Diego og Berkeley,¹⁾ var hans præcise og pædagogiske beskrivelser af den kritiske teoris opbygning. Det er denne model for opbygningen af den kritiske teori, som jeg blandt andet vil tage op igen.

Efter disse korte redegørelser vil jeg

prøve at se den herskende selvkritik som et moralsk udviklingspotentiale, når blot den vendes fra selvet mod samfundet. Min pointe vil være, at de såkaldte selvrealiseringscoaches kan ses som illustrative eksponenter for den introverte kritiks igangværende institutionalisering, der tilsyneladende fører til mere selvkritik og til en følelse af fiasko snarere end til en egentlig ekstrovert kritik af samfundets strukturelle forhold. Det er ikke rart at udstille sig selv som en, der ikke kan følge med f.eks. de stigende krav om konstant at lære noget nyt.

Min hypotese går således ud på, at det indre arbejde med selvets ressourcer er så anstrengende, at det fører til et mentalt kollaps. Selvet bliver så træt, at skulle det endelig finde på at kritisere samfundets strukturelle forhold, vil kritikken allerede på forhånd være afmonteret.

Ideen om coaching kommer fra tennis-sporten – og coaching udgør omdrejningspunktet for det næste argument. John McEnroe betragtes som tennishistoriens mest vrede og kritiske spiller. Han har, om nogen, benyttet sig af en ekstrovert kritik. Hamrede ketsjeren i banen og slog mod netstolperne. For nylig rettede en anden professionel tennisspiller sin kritik indad. Han slog sig selv til blods.

Efter disse redegørelser for den introverte kritik vil jeg forsøge at åbne op for, hvad der i dag kan forstås ved det stærke begreb ”emancipation”. Jeg vil her fremsætte den påstand – i forlængelse af den kritiske teoris model for emancipation – at frisættelsen af den ekstroverte kritik kan

udgøre det historiske alternativ til alt det, der sker omkring os lige nu. Ekstrovert kritik er rettet mod samfundet, introvert kritik mod individet selv. Så længe der er en overvægt af "det er min egen og ikke samfundets skyld", er der sat en stopper for enhver samfundsmæssig kritik.

Om den ene form for kritik er mere rigtig eller forkert end den anden, er uvæsentligt. Det væsentlige er, at den ekstroverte kritik er forudsætningen for samfundets kritiske debat. En reel og radikal frisættelse af mulighederne for at udøve kritik, dvs. en demokratisering og etablering af en kritisk kultur, er det moralske potentiale, der skal udvikles, før der igen kan blive tale om emancipatoriske bevægelser.

HERBERT MARCUSE

Den kritiske teori har altid haft til opgave at identificere potentialer, der kan gøres til genstand for emancipation. Opgaven er disciplinært opslittet i en sociologisk og en filosofisk del.

Den sociologiske del omfatter en grundig redegørelse for den immanens, dvs. den empiriske virkelighed, som synes at besidde et såkaldt "normativt overskud", der endnu ikke er indløst. Identifikationen af et sådant "normativt overskud" består i at finde de normer, der har et moralsk udviklingspotentiale, og som kan lede til en frigørelse af den menneskelige udvikling.

I denne overgang, hvor der bliver tale om en egentlig bevægelse, der gør fordring på at indløse det deskriptivt identificerede normative overskud, overgår opgaven til filosofien. De metodiske spørgsmål, der afgjorde immanensens sociologiske validitet, dvs. holdbarheden af empiriens udsagnskraft, bliver nu til et spørgsmål om fordringernes moralske validitet. Kan de fungere som reelle moralske udviklingsmål for den menneskelige eksistens? Marcuse udtrykker det således: "At søge rødderne til disse udviklinger og at undersøge deres historiske alternativer, dette er en af målsætningerne for en kritisk teori om det moderne samfund, en teori, der analyserer samfundet ud fra de udnyttede og uudnyttede muligheder for at forbedre menneskets forhold."²⁾

Den kritiske samfundsteori hviler såle-

des på den grundlæggende antagelse, at menneskets liv er værd at leve, eller snarere at det kan og bør gøres værd at leve. Den kritiske analyse har desuden til opgave at påvise gyldigheden af disse antagelser, og påvisningen må ifølge Marcuse foregå på et empirisk grundlag. Marcuse siger nemlig, at det etablerede samfund råder over "et bestemt antal og en bestemt art af intellektuelle og materielle ressourcer", og han stiller i forlængelse heraf spørgsmålet: "Hvorledes kan man udnytte disse ressourcer, så man opnår den optimale udvikling?"³⁾

Og han fortsætter: "Forsøget på at besvare disse spørgsmål forudsætter en række abstraktioner. For at kunne identificere og definere mulighederne for en optimal udvikling må den kritiske teori abstrahere fra, hvorledes samfundets ressourcer faktisk bliver organiseret og anvendt, og fra resultaterne af denne organisering og anvendelse."⁴⁾

EMANCIPATIONENS MORALSKE MÅLSÆTNINGER MÅ IKKE VÆRE UTOPISKE

Marcuse forsøger at fortælle os, at mulighederne for emancipation må ligge inden for det eksisterende samfund og ikke i utopiske ideer. Mulighederne må være definerbare mål for praktiske bestræbelser. Den kritiske samfundsteori må således beskæftige sig med de historiske alternativer, der allerede hjemsøger det etablerede samfund i form af alternative tendenser og kræfter. Den værdi, der tillægges disse alternativer, bliver først virkeliggjort, når de omsættes til virkelighed gennem en historisk praksis. De teoretiske begreber ophører først med at eksistere, når samfundet falder sammen med de indløste fordringer.⁵⁾

På baggrund af disse retningslinjer for opbygningen af den kritiske teori bemærker Marcuse imidlertid, at det højtudviklede industrisamfund bringer "kritikken i en situation, som tilsyneladende berøver den selve dens grundlag".⁶⁾

Han siger endvidere, at "[k]ritikken inddæmmes, de kræfter, som er modstandere af systemet, inddæmmes og afvikles..."⁷⁾

Den pessimistiske Marcuse mener således

ikke, at der findes nogen drivkraft for social forandring, og derfor tvinges kritikken tilbage på et højt abstraktionsniveau. Ifølge Marcuse er der ikke længere noget "fælles grundlag, hvor teori og praksis, tanke og handling mødes. Selv den mest empiriske analyse af historiske alternativer kommer til at tage sig ud som urealistisk tankespind."⁸⁾

Marcuse pegede dog på den kreative kraft og frigørelsen af libidoen som moralske udviklingspotentialer.⁹⁾ De synes imidlertid i dag at være trængt i baggrunden som henholdsvis en tvang til at skulle være kreativ og en pornificering af det offentlige rum.¹⁰⁾

Jeg skal ikke her afgøre, om disse to moralske udviklingsmål stadigvæk har noget på sig, men i stedet tage Marcuse på ordet og se, om den kritik, som det eksisterende samfund indoptager til gavn for sin fortsatte dominans, kan indløse et normativt potentiale og åbne vejen for tekstens valgte titel.

THE INNER GAME OF TENNIS

Timothy Gallway regnes af mange for coachingens fader. Gallway var tennistræner og skrev i 1972 bogen *The Inner Game of Tennis*, som først og fremmest henvendte sig til tennisspillere.¹¹⁾

Den var ikke tænkt til andre områder af livet, men i dag har den nærmest opnået kultstatus blandt de såkaldte life-coaches. Problemet er, at tennistræning er noget ganske andet end træning af selvet. Reglerne er anderledes. Tenniskampe kan vindes og trofæer erobres, når de andre deltagere i turneringen er slået. Alle er underlagt de samme regler. De er entydige og kan ikke laves om. Når tennistræning anvendes på andre af livets områder, kan det gå helt galt. Selvet kan blive så udmattet, at det kollapse.

En kamp spilles altid bedst af tre sæt (gælder altid for damekampe) eller bedst af fem sæt, dvs. at en kamp er slut, når den ene spiller har vundet enten to eller tre sæt. Dette gælder for både single- og doublekampe. Sådan tælles der: Når en spiller vinder første duel i et parti, fører den pågældende med 15-0, vinder vedkommende også anden og tredje duel, øges for-

springet til henholdsvis 30-0 og 40-0. Vindes ligeledes fjerde duel, har spilleren vundet "partiet". Har begge spillere derimod vundet tre dueller, er stillingen lige (40-40). Den, der vinder den efterfølgende bold, får en såkaldt "fordel", og lykkes det samme spiller at vinde endnu en duel, er partiet hjemme. Og sådan kunne man blive ved. Reglerne er klare og kan ikke ændres.

INGEN REGLER FOR TRÆNING AF SELVET

En af verdens længste tenniskampe blev spillet, da Tyskland mødte USA i 1987. Den varede 6 timer og 34 minutter. Kampen blev spillet af Boris Becker og John McEnroe. Becker vandt over McEnroe i fem sæt med cifrene 4-6, 15-13, 8-10, 6-2, 6-2. Kampen blev en af verdens længste, fordi de daværende Davis Cup-regler foreskrev, at hvert sæt skulle vindes med to partier. Derfor de meget lange sæt. I princippet kunne kampen fortsætte i det uendelige, fordi tiebreaken ikke eksisterede. Resultatet? Reglerne blev senere lavet om – og ja, Becker vandt, men for dem, der kan huske kampen, indebærer resultatet også de to verdensspilleres totale fysiske kollaps. 6 timer og 34 minutter er lang tid, selv for professionelle.

I modsætning til tennis er der ingen regler for træning af selvet. Der er ingen baglinje, net eller dommer. Enhver serv, forhånd eller baghånd kan være dømt ude eller inde. Reglerne er aldrig tydelige, og hvis der overhovedet er noget, man kan være sikker på, er det, at regler altid ændrer sig.¹²⁾

McEnroe blev slået. Det behøvede hans træner ikke engang at fortælle ham. Han blev imidlertid hyldet. Kampen blev hans store *comeback*. Enhver, der kunne spille så lang tid mod verdens bedste, var sejrherre. Kampen betragtes stadigvæk som den, hvor begge spillere forlod banen som sejrherre. Der var ingen tabere den dag.

TURNERINGER UDEN FINALE

De nye trænere, som ikke træner fremtidens tennisspillere, men fremtidens borge-re til at realisere flere af deres talenter, har det langt nemmere end McEnroes træner. Livets turneringer er uden finalitet

(med undtagelse af døden). Der er altid nye kampe at vinde eller tabe. Alderen sætter ingen grænser for den professionaliserede selvrealisering, og mål og midler er også grænseløse. Der kan trænes mod alle mål, og kun fantasien sætter grænser for midlerne. Der er ingen regler for træning af selvet, og det er selvfølgelig altid betænkeligt, når alle går i gang med at træne, uden at reglerne er fastsat eller afprøvet.

Måske er det også derfor, at resultatet er mere paradoksalt end ventet. Fører træningen i virkeligheden slet ikke til en styrkelse, men til en udmattelse af selvet? Når der ikke er nogen finale, er der jo heller ingen pauser mellem kampene.

Hvor der end stilles neutrale spørgsmål, er de altid kritiske. Spørgsmål er til for at rokke ved f.eks. indgroede vaner, og det er det, træneren gør. Rokker og spørger: Hvorfor forholder det sig sådan? Hvad kan du gøre for at lave det om? Det kritiske spørgsmål stilles af coachen og tages med ind til selvet. Det "normale selv" spaltes, og der opstår et nyt "kritisk selv", der holder øje med det "normale selv". Realiseres de dele af selvet, som træneren har stillet spørgsmål til? Om og om igen stiller "det kritiske selv" spørgsmålene.

Og hvad betyder realisering? "Res" kommer fra latin og betyder "ting" – så i udvidet forstand er der altså tale om en tingsliggørelse af selvet. Efter flere måneders kritisk introspektion er selvet udmattet. Det har løbet rundt om sig selv og hverken fundet talenter, evner eller færdigheder, der kunne tingsliggøres og dermed omsættes til penge. Det har træneren imidlertid. For hver træningstime betales der nemlig, og det er ikke kontingentet til tennisklubben.

Resultatet af mødet med en coach er for mange fatalt. Der er tale om et ægte paradoks: intenderende handlinger, der fører til utilsigtede konsekvenser. Det begynder med en lettere mental træthed, og træneren opsøges. Nu skal selvet friskes op. Efter flere timers kritisk introspektion er selvet blevet endnu mere udmattet (og økonomisk fattigere). Konsekvensen af at lade kritikken indespærre sammen med selvet kan være skæbnesvanger. Det udmattede selv kollapse psykisk. Da de

gamle Davis Cup-regler stod ved magt, kollapsede Becker og McEnroe fysisk. Når tennistræning anvendes på den praktiske livsførelse, leder det ofte til et mentalt kollaps. Selvet er tingsliggjort, er blevet det fossile brændstof, der skal antændes. Efter nogen tid er det brændt af. Selvet er blevet udbrændt.

CODE OF CONDUCT

I det konventionelle tennisspil skal spillerne forholde sig til deres modstandere og til dommeren. En bestemt form for intersubjektivitet er på spil – om end det er i en konkurrencesituation – eftersom spillet er bundet af normer i det øjeblik, hvor der er mere end én spiller på banen. Det er en gentlemansport, hvor der findes en underforstået "code of conduct". Regelbrydere bliver kritiseret. Der foretages en domfældelse på baggrund af de etablerede regler og normer. De fleste tennisklubber og forbund har dress codes og regler for ordentlig sprogbrug, der i dag synes forældede, men ikke desto mindre stadigvæk er i brug. Her er blot nogle få af reglerne fra et vilkårligt forbund.

"Skældsord: Spillere og deres tilhængere må på intet tidspunkt udskælde nogen official, modspiller, tilskuer eller anden person på eller i nærheden af tennisbanen. Skældsord defineres som enhver ytring, der indirekte beskylder en anden person for at være uærlig, eller som er nedsættende, fornærmende eller på anden vis krænkende. *Hørbare sjofelheder:* Spillere og deres tilhængere må ikke gøre brug af hørbare sjofelheder, mens de befinder sig på eller i nærheden af banen. En hørbar sjofelhed defineres som anvendelsen af ord, der almindeligvis betragtes som dybt krænkende, og som siges så tydeligt og højt, at de kan høres. *Synlige sjofelheder:* Spillere og deres tilhængere må ikke benytte sig af sjofle gestus, mens de befinder sig på eller omkring banen. En synlig sjofelhed defineres som det at gøre et tegn med hænderne og/eller ketsjeren eller boldene, der almindeligvis tillægges en sjofel betydning."

Når en spiller forbryder sig mod reglerne, foretages der en kritisk domfældelse. Kritikken begrundes således med referen-

ce til de nedfældede regler. Begrundelsen legitimerer og retfærdiggør kritikken. Uden referencen ingen kritik.

MCENROES EKSTROVERTE KRITIK

Der er vel næppe nogen, som ikke kan huske eller ikke har set eller hørt om McEnroes heftige vredesudbrud ved Stockholm Open i 1984, hvor han efter råb og skrig ryddede et bord med vandkrus med sin ketsjer. Selv om det var tydeligt, at McEnroe gik helt amok og var aldeles irrationel, er det muligt at se hans udfald som en kritik. McEnroe er subjektet, der kritiserer, og objektet for kritikken er dommeren. Dommeren har efter McEnroes opfattelse begået en fejl og vil ikke ændre sin dom. I princippet er det altså dommeren, der først fælder en kritisk dom, som McEnroe er uenig i.

Dommeren bliver herved objekt for kritik, men eftersom sporten er en gentlemansport, der som nævnt har et snævert regelsæt for god opførsel, er det hurtigt McEnroes opførsel, som bliver objekt for kritikken. Hans kritik vender så at sige tilbage med et dialektisk tilbageslag. Straffen for at slå vandkrus ad helvede til og overfuse dommeren var hård. Der skulle betales en anelig bøde, og senere vendte McEnroe tilbage til Stockholm Open og undskyldte offentligt for sin opførsel. En tilsyneladende hård dom for og en voldsom offentlig anger over en mindre forseelse. Forklaringen skal naturligvis ses i forhold til sportens snævre rammer for afvigende adfærd, men ikke mindst – og i særdeleshed – i forhold til, at det var sportens hierarki, som blev angrebet, nemlig dommeren – den udøvende myndighedsfunktion.

McEnroe var en meget ilter herre på tennisbanen. Det var ikke kun dommerne, der var objekter for hans kritik: Både nærgående fotografer og støjende tilskuere fik hans vrede at føle. Imidlertid havde hans kritik, ligesom dommerens, også normative referencer. De bolde, som han så inde, men dommeren ude, betød brud på McEnroes retfærdighedsfølelse, fordi de efter gældende regler skulle være dømt inde. De fotografer, som blitzede i de afgørende serveøjeblikke, så han lavede dobbeltfejl, betød brud på normen om total stilhed.

Det samme gjaldt de tilskuere, som heller ikke respekterede serveøjeblikkets stilhed.

McEnroes kritiske udfald illustrerer meget godt kritikkenes sædvanemæssige mønster: En normativ referenceramme bliver overtrådt. En indre utilfredshed vækkes, og en kritik rettes mod et ydre subjekt eller objekt. Der råbes f.eks. af dommerens beslutninger eller af banens beskaffenhed. Objektet for kritik er uden for McEnroes eget selv. Kun i få tilfælde vender han sin kritik mod sig selv – som f.eks. mod det elendige benarbejde eller de mislykkede long liners.

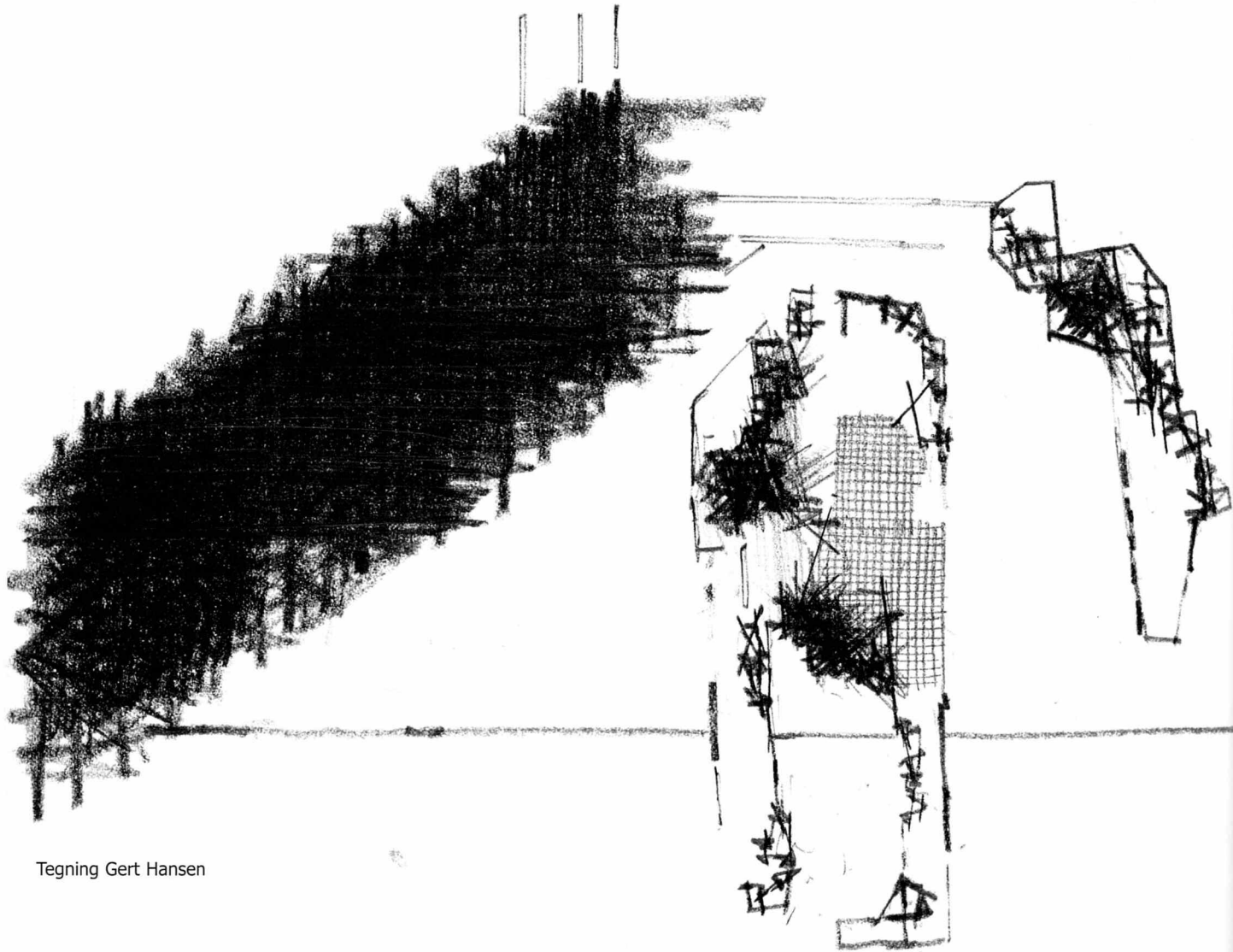
YOUZHNY'S INTROVERTE KRITIK

For nylig slog den professionelle tennisspiller Mikhail Youzhny sig selv til blods med sin ketsjer i en ATP master turnering. Som subjekt rettede han ikke sin kritik mod et ydre objekt som i McEnroes tilfælde, men gjorde det til et indre anliggende. Det er sjældent, at den indre kritiks skader er synlige for øjet, men det var de altså i Youzhnys tilfælde. En flænge i panden for en overdreven selvkritik.

McEnroes slag mod vandkrusene i Stockholm blev berømt, fordi det overskred grænserne for, hvordan en tennisspiller kunne demonstrere sin ekstroverte kritik. Youzhnys slag – nu over 20 år senere – fungerer som et udmærket billede på, hvordan kritikken er ved at få et nyt bevægelsesmønster. Kritikken har tidligere gået fra et indre til et ydre forhold. Nu vender kritikken imidlertid i en cirkulær bevægelse tilbage til selvet – fra et indre til et indre forhold. Kritikken holdes inden for selvets egne rammer. Kritikken er blevet et indre og ikke et ydre anliggende. Den, der kritiserer i offentligheden, afslører nemlig også sig selv som en person, der ikke kan følge samfundets herskende codes of conduct.

COACHEN SOM "DEN NYE KRITISKE VEN". STANGTENNIS

Kritik kommer i etymologisk forstand af det græske ord "krisis", der betyder "domfældelse" og/eller "adskillelse". Jeg har tidligere påpeget, at der i vor tid foregår et udpræget indre retsarbejde med alvorlige psykiske konsekvenser til følge.¹³⁾

Tegning Gert Hansen

Jeg håber at have gjort denne tese mere tydelig. Der er stadigvæk eksterne dommere, men der er flere og flere individuelle domfældelser. Der konstrueres et selvbetalt indre retsarbejde, hvor selvet må spalte sig selv i en række funktionelt opdelt, retsspecifikke opgaver: Som forsvarer for det sely, der er betinget af sædvanernes gentagelsesadfærd. Som sagsøger mod de ideologiske baggrundsværdiers anklager. Som dommer i afgørelsens øjeblik, der stadfæster de nødvendige og rette straffe eller belønninger. Efter tilstrækkelig mange stafudmålinger og domme falder kritikbegrebet sammen med sin etymologiske rod, krisen. Den personlige krise.

I vores type af samfund ser det tilsyneladende ud til, at kritik er blevet institutionaliseret i private coaching-seancer og ikke i offentlige og samfundsmæssige in-

stitutioner. Træneren er blevet den betalte "kritiske ven", der underviser i at vende kritikken mod selvet og ikke mod de ydre, samfundsmæssige strukturelle forhold. I rummet med vennen bliver der sagt: "Jeg er ikke god til", og der svares: "Hvad kan du gøre for at blive bedre?" Både spørgsmål og svar stilles inden for rammerne af samfundets "code of conduct", men ikke imod dem.

Det er måske slet ikke længere tennis, der spilles i vores samtid, men et ensomt spil stangtennis. Stangen er selvet, bolden kritikken retning og snoren forbindelsen mellem selvet og kritikken. Hvad der er blevet forviklet og indfanget, er selvet: Der bliver slået hårdt til bolden. Coachen råber "hårdere" og "du kan selv råbe 'hårdere' og 'hårdere'". Lad mig høre, at du selv kan sige det." Der bliver slået hårdere.

Ketsjerens slag afstikker retningen. Strenge er lige ved at briste. Der er fart og styrke på kritikken. Når der bliver slået for hårdt, forvikler det hele sig.

VEJE TIL EMANCIPATION

Min hensigt med de anvendte metaforer for kritikkens bevægelsesmønster har været at tydeliggøre, hvordan den individualiserede kritik har betydet, at samfundskritikken helt eller delvist er forsvundet. I vores samfund er den indadrettede kritik blevet den mest dominerende. Uanset hvor dårlig belægnings er, er det ikke banen, der er noget i vejen med, uanset hvor slapt nettet hænger, eller om luften er gået helt ud af boldene, er det min egen skyld, ikke samfundets. Hvis dommeren dømmer forkert, er det nok min egen skyld. Havde jeg bare argumenteret anderledes, ville jeg sikkert have vundet sympati. Hvis bolddrengene ikke er hurtige nok, er det nok også min egen skyld, for jeg skal bare lære at være mere tålmodig. Jeg skal arbejde mere seriøst med min tålmodighed. Det er en del af gamet, og det må jeg lære. Hvorfor skal det være så svært? Det er ikke deres, men *min* skyld.

Med kritikken er skylden vendt indad og med den skyldfølelsen, der tynger de ekstroverte handlinger. Selvkritikken er blevet den mest dominerende form for kritik. Det er derfor heller ikke underligt, at moderne psykiske sygdomme har det tilfælles, at de kendetegnes ved "en uhørt selvkritik". Det uhørte skal forstås bogstaveligt. Selvkritikken er uhørt i den forstand, at ingen kan høre eller dele den, så længe den er spærret inde af samfundets snævre normer for, hvad der må og ikke må siges, og den er uhørt i den forstand, at selvkritikken aldrig har været større. Den er større, end hvad godt er – og derfor det psykiske kollaps.

Marcuses pointe var, at kritikken var blevet tvunget til et så højt abstraktionsniveau, at den havde mistet evnen til at fungere som emancipatorisk drivkraft. Til forskel fra Marcuses vil min pointe være – her 40 år efter – at den ikke længere er tvunget til at beskæftige sig med ydre anliggender på et alt for abstrakt niveau, men nu må beskæftige sig med indre

anliggender, der er så konkrete, at de er blevet til individuelle lidelser.

Det er ikke så meget samfundets "turneringer" og endeløse konkurrencer, som er objektet for min analyse i dag, men snarere selve mulighederne for at udøve kritik. Den herskende individualiseringsbølge betyder ikke kun mere frihed til at forvalte selvets potentialer, men også en tvang til at forvalte selvet på en sådan måde, at det spiller på samfundets herskende præmisser. For at kunne spille godt hyrer man en coach, og tvangsforholdet fuldendes – men med det også selvkritikken og tabet af samfundskritikken. Mulighedsbetingelserne for at bedrive samfundskritik må i fremtiden blive så radikalt funderet, at vi med en vis sikkerhed kan sige, at der ikke er tale om tvangsforhold, men om reelt frie valg for kritikkens bevægelsesmønster.

Rasmus Willig er Ph.D., Lektor på Institut for Samfund og Globalisering og Formand for Dansk Sociologforening. Willig@ruc.dk

NOTER:

1. Se bl.a. Paul Alexander Juutilainens film fra 1996 om Herbert Marcuses tid i San Diego: *Herbert's Hippopotamus: A Story about Revolution in Paradise*.
2. Herbert Marcuse (1969): *Det endimensionale menneske*. København: Gyldendal, s.10.
3. Ibid, s. 11.
4. Ibid, s. 11.
5. Ibid, s. 11-12.
6. Ibid, s. 11-12.
7. Ibid, s. 11-12.
8. Ibid, s. 13.
9. Herbert Marcuse (1974): *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Boston: Beacon Press.
10. Axel Honneth (2005): *Verdinglichung: Eine anerkennungstheoretische Studie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
11. Timothy Gallway [1972] (1997): *The Inner Game of Tennis: The Classic Guide to the Mental Side of Peak Performance*. New York: Random House Trade Paperbacks.
12. For en uddybning af, hvad der sker, når organisatoriske målsætninger (eller regler – som i dette tilfælde) konstant ændrer sig eller er uden endemål, se Rasmus Willig: Kritik af samtidens musikalitet. *Information*, d. 25. august 2007.
13. Rasmus Willig (2007): *Til forsvar for kritikken*. København: Hans Reitzels Forlag.